

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ:

Μεγάλα παλαιοχριστιανικά εκκλησιαστικά κέντρα της Μακεδονίας*

Blaga Aleksova

Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, Σκόπια

Το Ανατολικόν Ιλλυρικόν με την περιοχή της Μακεδονίας ήταν κατοικημένο από ισχυρές φυλές, που ήταν οργανωμένες εθνικά και πολιτικά έτσι ώστε να συνιστούν ένα Εξχωριστό, αλλά και συνυφασμένο σύνολο. Το 168 π.Χ., ή ακριβέστερα το 146 π.Χ., περιήλθαν υπό την ηγεμονία της Ρώμης. Εκείνη την εποχή η Μακεδονία ήταν χωρισμένη σε τέσσερις επαρχίες¹.

Ως τημήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η Μακεδονία αναπτύχθηκε σύμφωνα με τις γενικότερες κοινωνικές τάσεις. Παρά την ισχυρή αντίσταση, η διαδικασία του εκρωμαϊσμού συντελέστηκε με επιτυχία και επιβλήθηκε μέσω των θεσμών και των πολιτιστικών επιτευγμάτων των Ρωμαίων. Αυτή η εποχή υπήρξε περίοδος πολιτικής και οικονομικής σταθεροποίησης για τη Μακεδονία².

1. Ηρόκλεια η Λυγκηστική,
μικρή βασιλική.

Aπό το δεύτερο ήμισυ του 2ου αιώνα η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τα αστικά κέντρα της απειλήθηκαν από επιδρομές βαρβάρων, από το Βορρά. Οι επιθέσεις είχαν στόχο τις πρωτεύουσες και τις μεγαλύτερες πόλεις της αυτοκρατορίας. Σε ολόκληρο το Ιλλυρικόν και τη Μακεδονία αρχίζει η αποκατάσταση των πόλεων κατά των σχυρών που είχαν παραμεληθεί στους ειρηνικούς χρόνους. Αυτό αποτελεί το κύριο μέλημα της ρωμαϊκής πολιτικής και των νησιών που επόμενους αιώνες. Λόγω της μεγαλύτερης ασφάλειας που προσφέρει, η πόλη επανακτά την ιδιαιτερή θέση της ως καταφύγιο για τον πληθυσμό της περιοχής³. Αυτό επηρεάζει την αστική οργάνωση των πόλεων, που είναι γνωστή από τις μακροπρόθεσμες έρευνες στα αστικά κέντρα της Βαλκανικής. Βρίσκουμε ενδείξεις στο Στόμια που ερευνηθέντα τημάτα της επισκοπικής πόλης Μπαργκάλα και της Ηράκλειας της Λυγκηστικής.

Για να επανδρωθούν οι μονά-

δες που φύλαγαν τα χυρά στις γραμμές του Δουναβή, στρατολογούνταν άνδρες από απομακρυσμένες ανατολικές επαρχίες, πράγμα που συνέβαιλε στην ταχεία ανάπτυξη της λατρείας των ανατολικών θρησκευμάτων. Οι πλέον διαδεδομένες θρησκείες ήταν οι αλεξανδρίνες και οι συριακές, και ιδιαίτερα η περισκηλιά λατρεία του Μίθρα. Η λατρεία των αρχαίων και ανατολικών θρησκευμάν και θεοτήτων συνέβαλε επίσης στην άνδος του ελληνικού και του ρωμαϊκού πολιθεσμού στο Ιλλυρικόν⁴.

Ο Χριστιανισμός άρχισε να αναπτύσσεται στη διάρκεια μιας εξαιρετικά πολύπλοκης πολιτικής και θρησκευτικής κατάστασης για ολόκληρη τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τη Μακεδονία. Έκανε την εμφάνησή της πολύ γραπτή, η ιεραποστολική δραστηριότητα του Αποστόλου Παύλου, εκτός από τις πολιαρύμενες μεσογειακές χώρες, έφθασε και στα σύνορα του Ιλλυρικού. Αφού ίδρυσε την πρώτη χριστιανική κοινότητα στην Καισάρεια, ο Παύλος έφθασε στη Μακεδονία. Η χριστιανική κοινότητα που ίδρυσε στην πόλη των Φιλίππων στη Μακεδονία ωρεύεται η πρώτη χριστιανική εκκλησία επί του ευρωπαϊκού εδφουρού. Ο Παύλος κήρυξε στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και σε άλλες μακεδονικές πόλεις, όπως και σε περιοχές γειτονικές του Ιλλυρικού. Στα κηρύγματα του ισχυρίζονταν ότι είχε φέρει το Ιερό Ευαγγέλιο στα εδάφη που εκτείνονταν από την Ιερουσαλήμ έως το Ιλλυρικόν⁵.

Η ελεύθερη και ειρηνική ανάπτυξη της Χριστιανισμού διακόπηκε αιφνιδιαστικά το 64 μ.Χ. Η χρονιά εκείνη σηματοδότει την απαρχή οργανωμένων και στηλρών διάδεσμων, οι οποίες, με ελάχιστες διακοπές, έμελλαν να συνεχιστούν έως το 313 μ.Χ., σταν ο Κωνσταντίνος Α' τάχθηκε υπέρ της ανοχής του Χριστιανισμού⁶.

Κατά την περίοδο των διωγμών, ιδιαιτέρα κατά τη βασιλεία του Διοκλητιανού, πολλοί πιστοί και κήρυκες του Χριστιανισμού εκτελέσθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη, το Ιλλυρικόν και τη Μακεδονία. Στην πόλη της Λυχνιδού, κοντά στη λίμνη Οχρί-

δα, ο Χριστιανισμός διαδόθηκε από τον άγιο Ερασμο, έναν από τους αναγνωρισμένους μάρτυρες⁷, ενώ στην Τίβεριστούπολη-Στρούπιτσα οι ερεποστολικές δραστηριότητες που ανέπτυξαν οι δεκαπέντε Τίβεριστοπόλιτες ιεροκήρυκες, που θανατώθηκαν ομαδικώς στη δάκρεια της βασιλείας του Ιουλιανού του Παραβάτη (361-363), καθιερώθηκαν κάπως τους δωμαγούις⁸. Θωράκιαν στην νεκρόπολη της Υστερης Αρχαίοτητας, έξω από την πόλη. Ο τάφος τους, στο αέτωμα του δυτικού τείχους, περιείχε τις προσωπογραφίες και των δεκαπέντε μαρτύρων, μια ομαδική χριστιανική απεικόνιση -imagine clipeatae-, που ανακαλύφθηκε στο κεντρικό τμήμα του εκκλησιαστικού συγκρότηματος το οποίο οικοδομήθηκε πάνω από τον τάφο⁹.

Όπως σε όλη την αυτοκρατορία, έτσι και στη Μακεδονία οι κοδομήμποληκαν πόλεις λατρευτικοί ναοί ναοί πάνω από τους τάφους μαρτύρων, που αργότερα ανακηρύχθηκαν προστάτες άγιοι χριστιανικών κοινοτήτων και ενοριών.

Μετά την επιβολή της θρησκευτικής ειρήνης, ο Χριστιανισμός άρχισε να εκφράζει μια εξωτερική εκδήλωση ισχύος, που την ακούσουμε το ίδιο το κράτος. Έχοντας αναδειχθεί ως αστική θρησκεία ενάντια στην ειδωλολατρία, ο Χριστιανισμός οικοδομήσουσαν την ιεραρχία του παραλλήλη με την κοινή ιεραρχία. Στις πόλεις οι επισκόποι είχαν ίση δύναμη όπως τους υπερασπιστές του κράτους -defensor civitatis-. Κάθε πολιτεία ήταν η πόλη είχε τον επισκόπο της, που ή εξουσία του ενιστότετο επεκτείνοταν σε δύο ή ακόμα και τρεις πόλεις, έτσι ώστε έφθασε να γίνει το πρόσωπο της πόλης με τη μεγαλύτερη επιφρορά. Η πόλη του Στόμπι είχε επισκόπες στις πόλεις Μπαργκάλα και Ζαπάρα, επί του παταμού Μπρεγκάλνιτσα. Στα πρώτα χρόνια της Υστερης Αρχαιότητας, το Βυζάντιο ήταν εξαιρετικά ισχυρό στο Ιλλυρικόν και είχε υπό τον έλεγχό του όλα τα διοικητικά και εκκλησιαστικά κέντρα. Σύμφωνα με λόγιες πηγές, που έχουν πρόσφατα επιβεβαιωθεί από αρχαιολογικά ευρήματα, οι παλιές, απρχαιωμένες πολιτείες εξακολουθούσαν να

2. Γεωγραφική τοποθεσία του Στόμπι.

1. Μουσείο
2. Βόρεια βασιλική
3. Μίκρα διαιρέσιμα
4. Κοινωνική βασιλική
5. Μίκρο λούτρο
6. Κεντρική βασιλική και συναγωγές
7. Οικία φαλάρών

8. Κεντρική κρήνη
9. Μεγάλο λούτρο
10. Χαμηλότερη κεντρική οδός
11. Οικία του Περιπτερίου
12. Θεοδοσία οδός
13. Οικία Παρθένου
14. Ανακτόρο Θεοδοσίου
15. Υψηλότερη κεντρική οδός
16. Οικία του γυναικών
17. Περιοχή φυλάκων
18. Επικοπτική κατοικία
19. Ημικυκλική αυλή
20. Επικοπτική βασιλική
21. Βαπτιστήριο
22. Ιερό οδός
23. Ηράκλεια πύλη

24. Θέατρο
25. Οικία μα
26. Άλια οδός
27. Εσωτερικό τείχος
28. Ρωμαϊκή οικία
29. Ανατολικό τείχος της πόλης και τουρκική γέφυρα
30. Δυτικό νεκροτοφείο

3. Στόμη, γενικό τοπογραφικό (από τους C. Saltit, F. Hemans και E. Deull).

υπάρχουν τον καιρό που ο Χριστιανισμός εξαπλώνόταν ραγδαία και αναπτυσσόταν στη Μακεδονία και τις αχανείς εκτάσεις του Ιλλυρικού¹⁰.

Κατά την περίοδο ανάμεσα στην εδραίωση της θρησκευτικής ειρήνης και το τέλος του δου αιώνα, η αποαστικοποίηση της αρχαίας πόλης ήταν ραγδαία. Με το τέλος των αρχαίων δήμων, οι πόλεις έχασαν τη σπουδαιότητά τους ως κοινωνικά κέντρα. Συνεπώς, οι πόλεις έχασαν μεγάλο μέρος της μεγαλοπρέπειας και του πλούτου τους με την απώλεια των θεά-

τρών και άλλων δημόσιων ιδρυμάτων και μεγάρων, αφού την Εκκλησία ήταν η μόνη που ανελάμβανε και διεκπεραιώνε την κατασκευή δημόσιων έργων.

Έχοντας τη συμπαράσταση και την προστασία των αυτοκράτωρων, η χριστιανική Εκκλησία επιβάρυνε την οικοδόμηση κτηρίων, ιδιαίτερα οπαν επρόκειτο να κτισθούν εκκλησίες. Σε πολλές μακεδονικές πόλεις της Ύστερης Αρχαιότητας, πολυτελή δημόσια κτήρια προγενέστερων εποχών εξυπηρετούσαν νέες χρήσεις. Χρησιμο-

ποιήθηκαν συχνότατα ως θεμέλια για χριστιανικούς ναούς. Πολυτελείς κολυμβητικές δεξαμενές και νυμφαία χρησιμοποιήθηκαν ως βαπτιστήρια, πράγμα που απαίτησε την αναδιάρθρωση τμημάτων της πόλης και τη δημιουργία νέων χώρων με κτίσματα και υπηρεσίες αφιερωμένες στη χριστιανική λατρεία.

Σημαντικές αλλαγές ήταν εμφανείς έξω από τα τείχη της πόλης. Πάνω σε αρχαίες νεκροπόλεις και χριστιανικές περιοχές οικοδομήθηκαν κατ' αρχάς παρεκκλήσια και μνη-

μεία και αργότερα κοινηπτηριακές βασιλικές. Λατρευτικοί ναοί κτίστηκαν πάνω από τους τάφους μαρτύρων ή δίπλα στα μνήμεα τους.

Στην περιοχή της Μακεδονίας έχει ανακαλυφθεί ένας αριθμός παλαιοχριστιανικών επισκοπικών εδρών και έχει εξερευνηθεί ένας μεγάλος αριθμός χριστιανικών ναών. Πολλές εκκλησίες οικοδομήθηκαν πάνω σε αρχαία μέγαρα, που είχαν θρησκευτική ή κοσμική χρήσης στο παρελθόν. Έξι από τις αστικές επισκοπικές έδρες ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός εκκλησιών που υπάγονταν στην εξουσία των επισκοπών.

Οι παλαιοχριστιανοί ναοί, σε ρυθμούς βασιλικής, τρίκογχου, πολύκογχου ή σε ρυθμό του 4ου αιώνα, ήταν λιτοί εσωτερικά και περιείχαν αρχιτεκτονική γλυπτική, μωσαϊκά δάπεδα και τοιχογραφίες. Ένα καλό δείγμα βρίσκεται στην παλαιά επισκοπική βασιλική της πόλης Στόμι¹¹. Περί το τέλος του 4ου και στη διάρκεια του 5ου αιώνα οι ανακανισμένες ή νεόχτιστες εκκλησίες είχαν πολύτελεστερο δάκισμο, σπάνια στην περίπτωση των βασιλικών στη Στόμι στην Μιτσράκαλα, την Ηράκλεια και τη Λύχνιδο. Στη διάρκεια του 6ου αιώνα η διακοσμηση των ναών ανανεώθηκε τόσο εσωτερικά όσο κι εξωτερικά. Καταστράφηκαν όμως αργότερα λόγω των μαζικών μεταναστευσεων των λαών και των επιδρομών βάρβαρων φυλών από το Βορρά.

Κάποιοι επίσκοποι, προκαθήμενοι των μακεδονικών επισκοπικών εδρών, πήραν μέρος σε μεγάλες εκκλησιαστικές συνάδους. Πέραν της μνείας τους σε πηγές και συνδικούς καταλόγους, ονόματα επισκοπών ανακαλύφθηκαν σκαλιούμενα σε αρχιτεκτονικά γλυπτά και μωσαϊκά δάπεδα.

Το όνομα του επισκόπου Φιλίππου, με την ίδια τητα του αικοδόμου της νεοαναγερθείστη επισκοπικής βασιλικής, πέντε μέτρα πάνω στην παλαιά επισκοπική βασιλική του Στόμι, βρίσκεται στο μαρμάρινο υπέρθυρο στην είσοδο της εκκλησίας¹². Μία επιγραφή στο μωσαϊκό της βασιλικής της παλαιάς επισκοπής στο Στόμι αναφέρει ότι η ανακαίνιση του ναού έγινε στις μερες του επισκόπου Ευστράτιου, στα τέλη του 4ου αιώνα. Τόσο Ευστράτιος όσο και ο Φιλίππος κατείχαν τον επιστήματο και το γεγονότο τίτλο που ήταν δυνατόν να φέρει ένας επίσκοπος, δηλαδή του "αγιότατου". Ο επίσκοπος Ερμίας, όμως, το όνομα του οποίου βρίσκεται χαραγμένο στο κιονοκράνο του τρίβελου της επισκοπικής βασιλικής στην Μιτσράκαλα, αποκαλούσε ταπεινά τον εαυτό του "δούλο του Χριστού". Τα εγχαραγμένα ονόματα των τριών επισκοπών τους χαρακτηρίζουν ως "κτήτορες" των εν λόγῳ βασιλικών.

Παλαιοχριστιανικά εκκλησιαστικά κέντρα στη Μακεδονία

Σκούπι

Η αρχαία πόλη του Σκούπι βρισκόταν στην αριστερή όχθη του ποταμού Βαρδάρη, περί τα πέντε χιλιόμετρα βορειοδυτικά των Σκοπίων. Λόγω

της θέσης της πάνω σε έναν πολύ σημαντικό δρόμο, που συνέδεσε την κοιλάδα του Δούναβη με το Αιγαίο, καθώς και την επαρχία της Θράκης με την Αδριατική, η πόλη είχε μεγάλη στρατηγική σημασία κατά την αρχαϊστή. Ήταν επίσης σπουδαίο διοικητικό, οικονομικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό κέντρο της επαρχίας της Δαρδανίας.

Πριν από την άφεση των Ρωμαίων, η πόλη κατοικούνταν από Δαρδανούς. Η καταλήψη αυτής της περιοχής από τους Ρωμαίους στις αρχές του 1ου αιώνα σηματοδότησε την αρχή του εκρωματίου του γηγενούς πληθυσμού, καθώς και την εγκατάσταση βετεράνων από διάφορες λεγεωνές. Η πόλη έφεσε στην απόγειο της ευμάρειάς της στο τέλος του 1ου, και ξανά κατά τον 4ο αιώνα. Ήγιε έδρα επισκοπής, και μετά τη 451 ανακρύχθηκε αρχιεπισκοπή. Σύμφωνα με τις αναφορές του Κόμες Μαρκελίνου, η πόλη καταστράφηκε το 518 από ολέριο σεισμό. Αν και δεν έχασε τους κατοίκους του, το Σκούπι σύστημα απόλεσε τον αστικό του χαρακτήρα, καθώς τα περισσότερα κτίσματα ήταν πολύ ταπεινά από αρχιτεκτονική σκοπίας, και πολλά κατοικούνταν προσωρινά.

Δύο μεγάλες βασιλικές, χρονολογούμενες από τον 5ο και τον 6ο αιώνα, έχουν ανακαλυφθεί στο Σκούπι, καθώς και μία κοινηπρακή βασιλική στην ορχήστρα ενός αρχαίου θεάτρου, που είχε οικοδομηθεί σε μια αρχαία νεκρόπολη στα τέλη του 4ου αιώνα¹³.

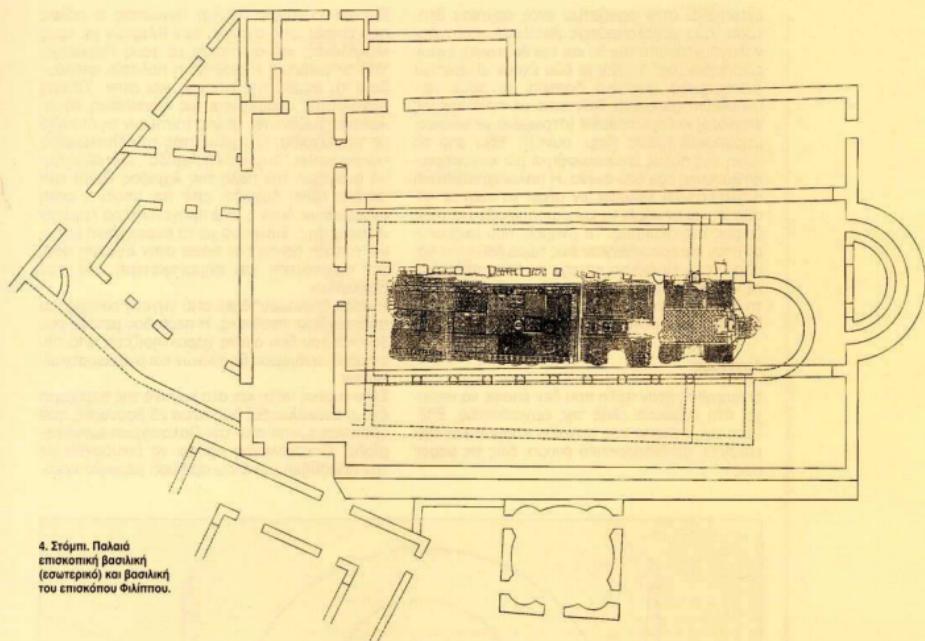
Ηράκλεια ή Λυγκηστική

Οι πηγές αναφέρουν ότι η αρχαία πόλη Ηράκλεια ή Λυγκηστική*, κοντά στην Μιτίτσα, είχε ανεγερθεί από τον Φιλίππο της Β' γερί τη μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., ως στρατιωτικό όχυρο στα βορειοδυτικά σύνορα της Λυγκηστιδού, που την εποχή εκείνη κατοικούντων κυρίων από την Ηλικουρ-Μακεδονική φυλή των Λυγκηστών. Η πόλη ήταν χτισμένη πάνω σε οικισμό της Εποχής του Χαλκού. Η ακρόπολη, χτισμένη ως οχυρό στην κορυφή ενός λόφου, μαρτύρησε τον ελληνικό χαρακτήρα της Ηράκλειας κατά τον 2ο π.Χ. αιώνα. Στη Ρωμαϊκή περίοδο η πόλη εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο πάνω στον κύριο διάδρομο, που ονομάζοταν Εγνατία οδός, και συνέδεσε το Δυρράχιο με το Βόρδωνο μέσω Θεσσαλονίκης, και με το Σκούπι στο βορρά μέσω Στημπέρας και Στόμπη.

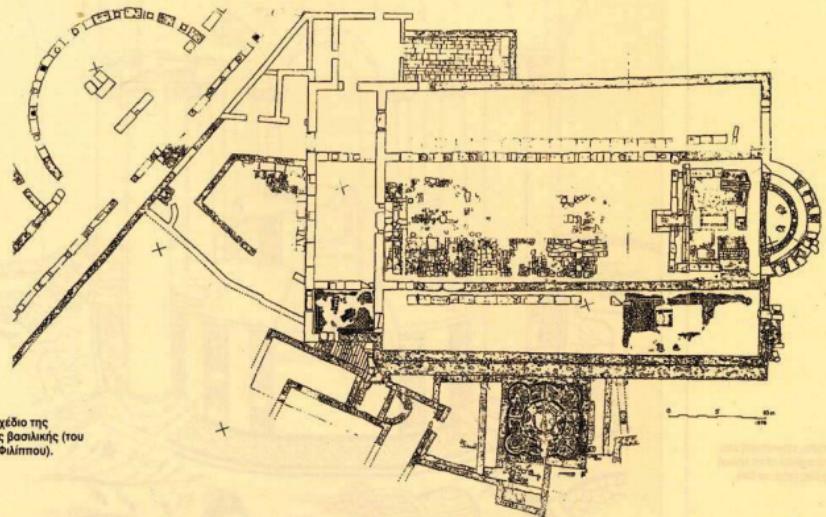
Κάτια από τη ρωμαϊκή κυριαρχία η πόλη ευημέρησε. Σύμφωνα με επιγραφή των αρχών του 3ου αιώνα, ονομαζόταν Σερπίτια Aurelia Heraclaea. Αναφέρεται σε όλα τα περιηγητικά κείμενα: *Itinerarium Antonini*, *Itinerarium Burdigalense*, καθώς και από την *Tabula Peutingeriana* και τον γεωγράφο της Ραβέννας.

Στη διάρκεια του 4ου αιώνα, η Ηράκλεια ήταν επιπλοκή έδρα και οι επίσκοποί της αναφέρονταν στα έγγραφα των εκκλησιαστικών συνδέσων. Ο επίσκοπος Ευάργης πήρε μέρος στην εκκλησιαστική συνέδεση της Σερπίτια το 343, ενώ οι Επίσκοποι Κοινύττιλος και Μπενίνος αναφέρεται ότι συμμετείχαν στις συνδέσους της Εφέσου και της Κωνσταντινούπολεως αντιστοιχία.

Συγκρότημα παλαιοχριστιανικών κτισμάτων έχει

4. Στόμι. Παλαιά
επισκοπική βασιλική
(εσωτερικό) και βασιλική
του επισκόπου Φιλίππου.

5. Στόμι, σχέδιο της
επισκοπικής βασιλικής (του
επισκόπου Φιλίππου).

εντοπισθεί στην ορχήστρα ενός αρχαίου θεάτρου. Δύο μεγαλοπρεπείς βασιλικές, που χρονογούνται από τον 5ο και τον 6ο αιώνα, έχουν ερευνηθεί (εικ. 1). Και οι δύο έχουν εξαιρετικά διατηρημένα μωσαϊκά δάπεδα με *opus vermiculatum* [μωσαϊκά διάστικτα με πολύ μικρές ψηφιδες] και *opus sectile* [στρωμένα με πλάκες, μαρμαροθετημένα (σημ. συντ.)]. Έξω από τα τείχη της πόλης ανακαλύφθηκα μια κοιμητηριακή βασιλική του δου αιώνα. Η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική κάλυπτε εν μέρει τα αρχαία κτίσματα, και εν μέρει τα χρησιμοποιούσε για τους δικούς της σκοπούς. Τα μνημεία που ανακαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν ήταν τώρα δείχνουν καθαρά ότι η Ηράκλεια κατείχε τη θέση πόλης με πολύ ανεπιγυμένο πολιτισμό στην Ελληνική και τη Ρωμαϊκή περίοδο καθώς και στους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους¹⁴.

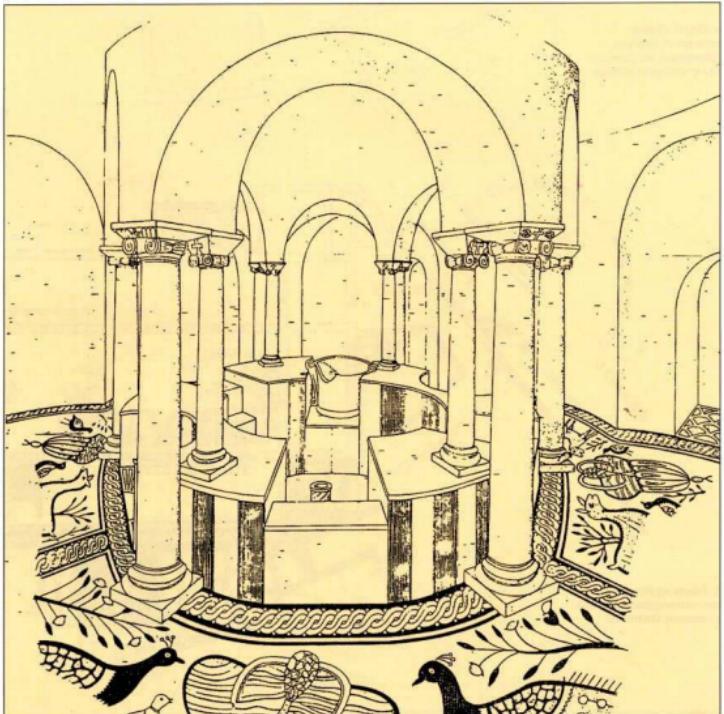
Λυχνιδός

Η Λυχνιδός ήταν πόλη που δεν έπαιψε να υπάρχει στη διάρκεια όλης της αρχαιότητας. Επέζησε της πάτωσης του αρχαίου κόσμου και έχει επιζήσει, με διαφορετικό όνομα, έως τις μέρες μας.

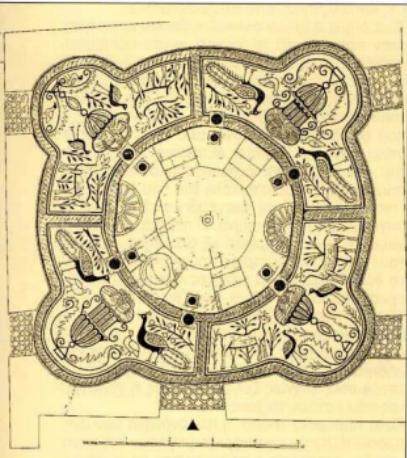
Παραμένει, όμως, ακόμη άγνωστος ο ρόλος που έπαιξε στις σχέσεις των Ιλλυρίων με τους Μακεδόνες, και αργότερα με τους Ρωμαίους. Υπό τη ρωμαϊκή κυριαρχία η πολητεία απολάμβανε τα αγαθά της ειρήνης, και στην Ύστερη Αρχαιότητα αναφέρεται ως επισκοπή έδρα. Αρκετές βυζαντίνες πηγές ταυτίζουν τη Λυχνιδό με την Οχρίδα. Ο σχολιαστής του Πτολεμαίου την αποκαλεί "Λυχνιδόν τη Αχρίδα". Μια άλλη πηγή αναφέρει την πόλη της Αχρίδας κοντά στη μεγάλη λίμνη Λυχνιδό, από την οποία η πόλη ονομάσθηκε Λυχνίς, ενώ προγένεστερα λεγόταν Δασσαρήτης. Συμφωνα με τα περιήγητικά κείμενα, η πόλη βρισκόταν πάνω στην Εγνατία οδό, την αρχαιότερη και σημαντικότερη οδό των Βαλκανίων.

Η πόλη δημιουργήθηκε από γηγενή οικισμό και αναπτύχθηκε σταδιακά. Η περιόδος μεταξύ του 4ου και του 5ου αιώνα χαρακτηρίζεται από την εντατική ανέγερση βασιλικών και οχυρωματικών τειχών.

Στην κυρίως πόλη και στα κοντινά της περιχώρα έχουν ανακαλυφθεί έως τώρα 23 βασιλικές, που χρονολογούνται από την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Ο κατάλογος πρέπει να διευρυνθεί με την προσθήκη μεγάλου αριθμού μερικών ερευ-

7. Στόμπι, προοπτική του βασιλικού στην τελική του φάση (από τα ΒΑ).

θέτοντας έτσι της νοτιοσλαβικής λαγωνεχίας. Κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα, η Οχρίδα, μαζί με την Πρέσπα, έμελλαν να γίνουν πολιτικά κέντρα του κράτους τού Σαμουήλ. Κατά το Μεσαίωνα, η πόλη δεν απόλεσε τη σπουδαιότητά της, ακόμη και μετά την άλωση της από τους Τούρκους¹⁵.

Μπαργκάλα

Στον Συνέδριο του Ιεροκλή, τού 527-8, αναφέρεται ότι η Μακεδονία Σεκούντα εξουσιάζονταν από γηγένα. Τα ονόματα των παλεων Μπαργκάλα, Κελενίντην, Αρμονία και Ζαπάρα, και της πρωτεύουσας Στόμη, έχουν επίσης αναφερθεί σε κείμενα πεπιγραφές. Τη Νέα Ήπειρο, με πρωτεύουσα την Λυχνίδο, κυβερνούσε ένα Κονσούλαριο, ενώ η Δαρδανία και η πρωτεύουσά της Σκούπη ήταν υπό την εξουσία της γηγένα. Η πόλη Μπαργκάλα είναι επίσης γνωστή από τις Γράμμεις της Συνόδου της Χαλκιδονιακής Εκκλησίας του 451, στις οποίες συμμετείχε ο επίσκοπος Δαρδανίου. Αυτό επιβεβαιώνεται επίσης από μια επιγραφή του 371, όταν η έδρα της επισκοπής ήταν στη Δακία.

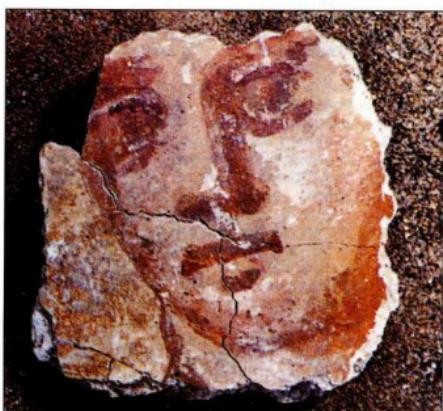
Οι έρευνες που έχουν γίνει από το 1968 έχουν αποκαλύψει τα τείχη της πόλης και το συγκρότημα της επισκοπικής βασιλικής, που περιλαμβάνει της κατοικία του επισκόπου και άλλα διαμερίσματα. Η δεξαμενή της πόλης και το σύστημα υδρευσης, η πύλη της πόλης κι ένας αριθμός δρόμων έχουν επίσης ερευνηθεί.

Η ονομασία της πόλης είναι θρακικής προέλευσης. Ο αστικός τρόπος ζωής αναπτύχθηκε σ' αυτή την περιοχή στις αρχές της Ρωμαϊκής περιόδου. Στη διάρκεια του 4ου και του 5ου αιώνα, η πόλη έγινε επισκοπική έδρα και διοικητικό κέντρο για την περιοχή ανατολικά του ποταμού Βαρδάρη. Η βασιλική της, του 4ου έως δου αιώνα, αποτελεί τυπικό παράδειγμα. Είναι παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, όχι μόνο λόγω του ρυθμού της αλλά και του πλούσιου εσωτερικού της διάκοσμου με αρχιτεκτονικά γλυπτά, μωσαϊ-

6. Στόμη, αποκατοπτρισμένο σχέδιο του βαπτιστηρίου της παλαιός επισκοπικής βασιλικής στην τελική του φάση (από τον Dinsmore, Jr.).

νηθέντων λατρευτικών κτισμάτων, που χρονολογούνται από τις πρώτες μέρες του εκχριστιανισμού της περιοχής. Οι βασιλικές είναι εντυπωσιακές με τον πλούσιο διάκοσμο του εσωτερικού τους, με μωσαϊκά δαπέδα και αρχιτεκτονικά γλυπτά. Οικοδομήθηκαν ως επί το πλείστον πάνω σε κτήρια της Υστερης Αρχαιότητας. Η δημοιόενση των ευρημάτων από τα ερευνηθέντα συγκροτήματα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Η Οχρίδα έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην περίοδο μεταξύ του τέλους του 9ου και των αρχών του 11ου αιώνα, καθώς ήταν το κέντρο του σλαβικού πολιτισμού, από το οποίο ο Κλημέντιος, ο Ναούμ και οι μαθητές τους κήρυξαν το Χριστιανισμό και εκπαίδευσαν τους Σλάβους,

Βασιλική της Στόμης, προσωπογραφία από τοιχογραφία του βαπτιστηρίου.

κά δάσιεδα και τοιχογραφίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το βαπτιστήριο. Ανακαλύφθηκαν δύο καλά διατηρημένες πιστίνες, η αρχαιότερη από τις οποίες χρονολογείται από τον 4ο αιώνα, ενώ η νεότερη, που αποτελεί τμήμα της επέκτασης, πιστεύεται ότι προστέθηκε τον 5ο ή τον 6ο αιώνα. Η πόλη κατευτρώφηκε το 585 κατόπιν εισβολής των Σλάβων και των Αβάρων. Από ένα μάλλον μικρό οικισμό της Παιονίας, η Μπαργκάλα εξελίχθηκε σε μια καλά οργανωμένη και ιδιαίτερα πολιτισμένη πόλη κατά την αρχαιότητα, και προς το τέλος της περιόδου είχε φτάσει να είναι σημαντική παλαιοχριστιανική επισκοπική έδρα στην κεντρική περιοχή του παταμού Μπρεγκάλνιτσα¹⁶.

Ζαπάρα

Η πόλη Ζαπάρα αναφέρεται στον Συνέδριο του Ιεροκλή, Στις πράξεις της Πέμπτης Νικολαΐνης Συνοδού, που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη το 553, αναφέρεται στις "ο Σαβίνιανός, επίσκοπος της Ζαπαραίνης πολιτείας (Sabinianus Episcopus Zapparaeanae Civitatis)", είχε ορηγθεί να συμμετείχε στη σύνοδο, εκφράζοντας έτσι τη συμπαράστασή του στον αρχιεπίκοπτο Βενετάπα της Πρώτης Ιουστινιάνας (Prima Justiniana). Με τον τρόπο αυτό υποστήριξε την αυτοκρατορική πολιτική του στο Ανατολικόν Ιλλυρικόν. Και οι δύο κληρικοί αντιπροσωπεύτηκαν στη σύνοδο από τον Φωκά, επίσκοπο του Στόμπη.

Η ονομασία της πόλης είναι επίσης θρακικής προέλευσης. Οι απότειροι που ένιναν για τον εντοπισμό της πόλης στην ευρύτερη περιοχή της Macedonia Secunda υπήρχαν, ένας τύρα, ανεπιτυχείς. Υπάρχει ωμάς μια πιθανότητα να εντοπισθεί κοντά στα Κορυνίστες, όπου οι ονομασίες του Γκολέμ και Μαλ Καπάρ είναι πιθανό να υποδεικνύουν κάπιο με συχετισμό τη Ζάντα-Ζαπάρα. Αυτό απομένει να επιβεβαιωθεί από περαιτέρω αρχαιολογικές έρευνες¹⁷.

Στόμπι

Η παλαιά πόλη του Στόμπη βρισκόταν στην εκβολέας του Εριγώνος, εκεί που αυτός ενώνεται με τον Αξό, και σήμερα είναι γνωστή ως Κρά Ρέκα και Βαρδάρ, περί τα 150 χιλιόμετρα βόρεια της Θεσσαλονίκης (εικ. 2). Η πόλη ήταν εξαιρετικά σημαντικό στρατηγικό, στρατιωτικό και εμπορικό κέντρο στην αρχαιότητα. Απλωνόταν πάνω σε τρία πλατιά επίπεδα που κατέβαιναν ώς τις όχθες του Κρά Ρέκα. Ήταν περιτειχισμένη με διπλά τείχη και η πύλη της βρισκόταν στη δυτική πλευρά. Από σχετικά μικρός παιονικός και, αργότερα, μακεδονικός οικισμός στην Ελληνιστική περίοδο, το Στόμπι εξελίχθηκε σε μεγάλο και πλουσιό δήμο που αρχέγες της, Ρωμαϊκής εποχής και, τελικά, έγινε πρωτεύουσα της επαρχίας της Macedonia Secunda Σαλαμίνης και επισκοπική έδρα στην Υστερή Αρχαιότητα.

Στις αρχές του 4ου αιώνα το Στόμπι ήταν μια κατ' εξοχήν χριστιανική πόλη. Εγκαταστήθηκε τον 6ο αιώνα λόγω των ολβικών και αβαρικών επιδρομών. Καταλήφθηκε σύντομα από τους Σλάβους, και τόσο η πόλη όσο και τα περίχωρα

της κατοικήθηκαν από σλαβικές φυλές. Έως σήμερα έχουν ανακαλυφθεί και ερευνηθεί, στην πόλη και τα περίχωρα, εννέα παλαιοχριστιανικές βασιλικές, που χρονολογούνται από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα (εικ. 3). Μετά την απώλεια της Ζαπαραίνης, η ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα συγκρότημα επισκοπικών βασιλικών «ναών λατρείας», που οικοδομήθηκαν πάνω από έναν εκκλησιαστικό τρούλο (domus ecclesiae) στης αρχές του 4ου αιώνα και ανακαλυφθήκαν και διακομήθηκαν εν νέου στα τέλη του 5ου αιώνα. Μια επισκοπική βασιλική ανεγέρθηκε πάνω από το συγκρότημα τον 50 αιώνα. Η παλαιά επισκοπική βασιλική εχει διατηρηθεί εξ ολοκλήρου, με τοιχούς υψούς 4,20 μέτρων, τοιχογραφίες, μωσαϊκά δάπεδα και αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες στο πρεσβυτερίο (εικ. 4, 5, 6, 7 και 8 ακόμη β.). Όλες οι βασιλικές που έχουν βρεθεί είναι τώρα ήταν χτισμένες πάνω από κτίσματα της Υστερής Αρχαιότητας. Η κεντρική βασιλική οικοδόμηθηκε στο χώρο της παλαιάς συναναγνής, με επάφωτες λυχνίες λινογραφισμένες ή χαραγμένες πάνω στους τοίχους. Κατά παρόμοιο τρόπο, η πλειονότητα των αντιπροσωπευτικών ανακτόρων, μεγάρων και υπανγγειών μετατράπηκε σε εκκλησίες με χριστιανικά εμβλήματα και χαρακτηριστικά. Μετάξι αυτών ήταν και μία οικία ψαλμών, η κατοικία ενός επισκόπου, μια συναγνή, μια παλαιά επισκοπική βασιλική, καθώς και ένα συγκρότημα που περιείχε μια δημόσια βασιλική.

Η Βαλκανική χερσόνησος και οι πόλεις της υπέστησαν τεράστιες καταστροφές από τις εισβολές των Ούνων το 447 και τις επιδρομές των γερμανικών φυλών κατά τη βασιλεία του Θεοδόριχου το 479. Η αρχαιολογική έρευνα έχει αποδείξει ότι μεγάλος αριθμός χριστιανών ναών υπέστη σοβαρές ζημιές και ότι οι ζηλινες οροφές τους πυρπολήθηκαν. Αυτές τις βαρβαρικές φυλές ακολούθησαν σύντομα οι Αβάροι και οι Σλάβοι, που πρόσλασαν στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία και τελικό έφθασαν στις θερμοπόλεις το 517¹⁸.

Στρούμπιτσα

Η πόλη της Στρούμπιτσας ήταν ένα από τα μεγάλα παλαιοχριστιανικά κέντρα του παταμού Βαρδάρη και ονομάζοταν Τίβεριουπόλις. Η ονομασία βρίσκεται στον κατάλογο των πόλεων που μετανόμασθηκαν αργότερα. Αναφέρεται από τον Θεοφύλακτο της Οχρίδας, καθώς και σε επισκοπικές αναφορές και σε επιγραφές της εκκλησίας της Πλανιγιάς Ελεούσας στο χωριό Βέλτζουσα, που χρονολογούνται από το 1080, και τέλος στους τίτλους του Αδριανού του 1286. Ορισμένοι ειδικοί, όπως ο Κ. Τζέριτσεκ, υποστηρίζουν ότι την ονομά της προέρχεται από τη Φρυγία.

Η αρχαιολογική έρευνα, τόσο στην πόλη όσο και στα περίχωρα, αποκάλυψε πολυάριθμα παλαιοχριστιανικά μνημεία αφιερωμένα στους ταπικούς μάρτυρες και τους μεγάλους προστάτες αγίους αλλών ελληνικών επαρχιών. Στα πρόστια της κυρίως πόλης άνακαλύφθηκε ένα συγκρότημα εκκλησιών αφιερωμένο στους δεκάπεντα μάρτυρες της Τίβεριουπόλης. Στο κεντρικό τμήμα του ναού εντοπίσθηκε τάφος με ψευδο-εκφορικό θόλο. Στο δυτικό τμήμα του αετώ-

ματος οι μάρτυρες απεικονίζονται ως *imagines clipeatae*.

Οι ναοι είχαν κτισθεί πάνω από μια νεκρόπολη με θολωτούς τάφους στην Ύστερης Αρχαιότητας. Η λατερία των δεκαπέντε Τίβεριουπολίτων μαρτύρων γεννήθηκε στην πόλη της Στρούμιτσας και βασιστοκε στις βιογραφίες των αγώνων που είχε γράψει ο αρχειπισκόπος Θεοφύλακτος. Τα ιερά λείψανα των πέντε προπτατών αγώνων της Στρούμιτσας ήταν εκτεθειμένα στο ναό της Μπρεγκάλνιτσα. Ενα ειδικό μαστόριο ήταν χτισμένο μέσω στο ναό. Ο ναός της Μπρεγκάλνιτσα θεωρείται η πρώτη οργανωμένη χριστιανική εκκλησία που χτιστήκε από τους Σλάβους, όχι μόνο στη Μακεδονία αλλά και στην ευρύτερη βαλκανική περιοχή.

Κοντά στο χωριό Μπάνικο ανακαλύφθηκε νάργια αφερωμένος στους σαράντα μάρτυρες της Σεβάστειας, και στη Βόντοτσα και τη Βέλτζουρα βρέθηκαν ναοί αφερωμένοι στην Παναγία, χτισμένοι όλοι πάνω από παλαιοχριστιανικά κτίσματα.

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα η πόλη της Στρούμιτσας απήρε σημαντική επισκοπή έδρα, καθώς και χώρος βαπτίσματος και προσκυνήματος, οι οποίοι σπουδαιότερος βρέθηκε της Θεοσαλονίκης. Στη δάσκαλα της ολαβής κυριαρχίας η πόλη έγινε σημαντική επισκοπή επαρχία¹⁹.

Prima Justiniana

Η αρχειπισκοπή της Prima Justiniana ιδρύθηκε με την Τροποποίηση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού του Α' το 535, στη γενέτειρα του αυτοκράτορα, την νεόταστη πόλη Ταυριανή. Αυτό το νομικό έγγραφο, με την πρώτη τροποποίησή του, εκδόθηκε στο ονόμα της αρχειπισκόπου Κατελιανού. Λέκα χρόνια πριγέτερα, το 545, με την Τροποποίηση 131, ο αυτοκράτορας μαζί με τον πάτη Βαγέλιο ίδρυσαν μια αυτοκέφαλη εκκλησία με αρχειπισκοπική έδρα την Prima Justiniana, για τις περιοχές *Dacia Ripensis*, *Dacia Mediterranea*, *Prevalitana*, *Dardania*, *Mysia I* και *Pannonia II*. Μόνο η Macedonia Secunda λείπει από τον κατάλογο, ώς αυτό και οι E. Zaharie και R. Ljubinković πιστεύουν ότι η επαρχία της Macedonia Secunda υπήρξε το μέσον που χρησιμοποιήθηκε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός για να εξαγοράσει τη συγκατάθεση των πάντων.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Sabinianus Episcopus Zappareanae Civitatis, σε συμφωνία και συμπάρδοση με τον αρχειπισκόπο Venetatus της Prima Justiniana, αρνήθηκε να συμμετάσχει στην Νέμιτι Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 553. Αυτό μπορεί να ληφθεί ως απόδειξη ότι την εποχή εκείνη η επισκοπή της Ζαπάρα ήταν υπό την εξουσία του αρχειπισκόπου της Prima Justiniana. Ο Ιερακόλης αναφέρει την πόλη ως αντικούσα στη Macedonia Secunda, αλλά αυτή η επαρχία ήταν ολοκληρωτικό τμήμα της Dacia Mediterranea. Αυτό εξηγεί επίσης την παράλεψη της επαρχίας της Macedonia Secunda από την Τροποποίηση 131 του Ιουστινιανού το 545 μ.Χ.

Η εγκαίδρυση της αρχειπισκοπής της Prima Justiniana, που αναφέρεται συχνά ως "glorissima praefatura", στην Τροποποίηση 11, ένια εξαιρετικής σημασίας για την επαρχία του Ιλλυρί-

κού. Η αρχειπισκοπή της Prima Justiniana ενώθηκε με τις αυτόνομες εκκλησίες της αυτοκράτοριας του Ιουστινιανού. Η πολιτική και εκκλησιαστική στοχή πέρασε από τη Θεσσαλονίκη στη νεούδημησεις πόλη της Prima Justiniana, που ήταν η πρώτη ανεξάρπητη εκκλησία ολοκληρηγή της περιοχής ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη. Ένας μεγάλος αριθμός επισκοπών ήταν υπό την εξουσία της αρχειπισκοπής στην περιοχή του Ιλλυρικού και της Μακεδονίας. Η ίδρυση ενός νέου διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου στην περιοχή του Ιλλυρικού εξηγείται από τα μεγάλα κίνδυνα που απειλούσε τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας: τις εισβολές των βαρβαρικών φύλων. Οι περισσότερες λεγέωνες είχαν τοποθετείται εκεί.

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, η πόλη της Prima Justiniana υποτίθεται ότι βρισκόταν στην κοιλάδα των Σκοπίων, στην επαρχία της Δαρδανίας. Οι Dj. Mano-Zisi και V. Kordić, βασιζόμενοι σε αρχαιολογικές πηγές, πιστεύουν ότι η πόλη βρισκόταν κοντά στην πόλη της αυτοκρατείρας (Carigrin grad). Το θέμα της ακριβούς τοποθεσίας της παραμένει ανοικτό²⁰. Είναι γνωστό ότι η βασιλεία του Ιουστινιανού χαρακτηρίζεται από οικοδομική δραστηριότητα και αναικοδομήσεις όπως αυτές των οχυρωμάτων του Ιλλυρικού. Ανοικοδομήθηκαν επίσης χριστιανικοί ναοί σε όλη την αυτοκρατορία, όπως και στο Ιλλυρικό και τη Μακεδονία. Στην Κωνσταντινούπολη, οι μεγάλες και μικρές κατάσκευές του Ιουστινιανού αντιπροσωπεύουν ανακαίνισμαν, παλαιοχριστιανικούς ναούς.

Πολλούμενος εκκλησίες που είχαν καταστραφεί ή υποστάθη ζημιές από τις επιθέσεις των βαρβάρων ανακαίνισθηκαν σε διάες τις επισκοπικές έδρες της Μακεδονίας. Η ανοικοδόμηση και ο εσωτερικός διάκοσμος των ναών εκτελέσθηκαν άφονα στις περισσότερες περιπτώσεις. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις κακοτεχνών, αμέλειας και αυτοσχεδίασμού. Μεγάλες αντιπροσωπευτικές βασιλικές ανακαίνισθηκαν και διακοσμήθηκαν εξίσου με ταπεινώς ναόντων. Ο Σέργιος Βάκχος και η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη είναι τα καλύτερα παραδείγματα του αρχιτεκτονικού επιπέδου της περιόδου. Ακροσφήνια και τρούλοι χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον στην ταφική αρχιτεκτονική στις πόλεις του Αιγαίου πελάγους και της Στρίας. Σταυρόδοχημες συνθέσεις με τρούλους που βρέθηκαν τον βο αιώνα προέρχονται, κατά την παράδοση, από τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Στη Μακεδονία, όπως και σε ολόκληρα τα Βαλκάνια, ο τρουλλώτοι ναοί ήταν κυρίως σταυρόδοχημα. Χρησιμοποιούνταν δύο τύποι: ο απλός σταυροειδής, όπως είναι ο Όσιος Δαβίδ της Θεσσαλονίκης. Η προέλευση των μορφών αυτών ανάγεται στον 5ο αιώνα.

Το 602 μ.Χ. δεν υπήρξε καμία μινεία του νεούδημας διοικητικού κέντρου και της επισκοπικής έδρας της Prima Justiniana. Ολοκληρηγή της πόλη και οι θεσμοί της καταστράφηκαν κατά τις επιδρομές των βαρβάρων. Το κέντρο της πόλης και εκκλησιαστικής εξουσίας μεταφέρθηκε και πάλι στη Θεσσαλονίκη. Ο υψηλούς επιπέδου

και καλά οργανωμένος εκκλησιαστικός θεσμός, που περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό επισκοπικών εδρών στην περιοχή της δικαιοδοσίας του, υπήρξε η βάση για την περαιτέρω αυτονόμη ανάπτυξη των εκκλησιαστικών οργανώσεων στα Βαλκάνια.

Σημειώσεις

- * Επίμακη τη σύνταξη. Η συγγραφέας επικεντρώνεται στην περιοχή την οποία κατά τη Ρωμαϊκή και τη σερβική περιόδου ονομάζεται „Macedonia Secunda“ ή „Ilyicum“, και σημειώνεται στην Πρώιμη Πουνταρέσκη Διοικητική της Μακεδονίας. ** Η χώρα λεγόντα Αυγούστες (Ιωαν.) οι κάτοικοι λυγναράτε (την συν.).

1. F. Papazoglu, *Srednobačanska plemena u predimno doba*, Sarajevo, 1961, κατά Makedonski gradovi u rimsko dobu, Skopje, 1957, σε 56-63. G. Kacarov, *Počinje prinos kum starosti naroda i historija na Makedoniju*, Sofija, 1921. E. Petkov, "The Paonian tribes and the Roman Empire in the Balkans during the first millennium B.C.", *Macedonia Acta Archaeologica* (MAA) 12, 1991, σε 86-101, για "Cult and symbolism among the Paonian tribes compared to the Illyrian and Thracian ones", MAA 13, 1992, σε 125-140.

2. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko dobu*, σε 58-63.

3. M. Šutl. *Antiki grad na istoku*, Jagodina, Zagreb 1975, III, 297-299.

4. Leclercq, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie* (DAC) VII, 1926, Ilyicum, σε 93-95.

5. Leclercq, DAC, σε 93. S. Gerome, *Epistola LX. In omnibus locis versatibus... cum Paulo in Ilyico*. P. Lemire, *Philippines et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945, σε 1-68. J. Popović, *Osoba crkvena istorija*, Sremski Karlovci, σε 183, 188.

6. J. Popović, *Osoba crkvena istorija*, σε 240, 244. Y. Duval, *Loca sanctorum Atticae. Le culte des martyrs en Attique du IVe s.*, II. Ecole Française de Rome, 1982, σε 315-322.

7. J. M. Vesely, "Sveti Erazmi od Forme", *Liturgia* 6, 1988, σε 53-68, κατ "Saint Erazmo: Patrono di Forma", *Deplanti* 2, 1979. C. Grozdanović, *Portreti na svetlosti od Makedonije* σε 9-18 vek, Skopje, 1963, σε 139. D. Giamac, "Sveti Erazmo Ohridiški", *Vesnik MRS 3*, Skopje, σε 139.

8. Teofakt, *Mileničevstvo na svetlife slavnih svetovnomenički postradali vo Ilyaponici*, Stomorski digrarski Akademija na Naukite 27, Sofija, 1931, σε 239-269.

9. D. Koco, P. Miljković Pepeki κατ B. Aleksova, "Rezultati od arheološke iskopavanja na mts. Sv. X. na macedoni vo Strumica", *Likovna Umjetnost* I, σε 43-44. D. Koco κατ P. Miljković Pepeki, "Rezultati od arheološke iskopavanja vo 1973 g.", *Zbornik Arheološki Misija 5*, Skopje, 1975, σε 83-95. B. Aleksova, *Loca Sanctorum Macedoniae*, Skopje, 1985, σε 37-42. C. Grozdanović, *Portret na svetlosti* σε 127-137.

10. Leclercq, *DAC* VII, σε 90-178. A. Šukarova, *Justinijana Prima*, Skopje, 1991, σε 97-151.

11. B. Aleksova, "The Old Episcopal basilica at Stobi", *Archaeologica Jugoslavica* 22-23, 1982, σε 50-62, κατ *Loca Sanctorum*, σε 03-04.

12. R. Egger, "Gradčka crkva u Stobima", *Glasnik Skopskog Načelnog Državština* (SNĐ), Skopje 3, 1952, σε 14-44.

13. N. Vučić, "Rimsko posoridje kod Skoplja", *Spomenice Akademije Nauka*, Beograd, 1961, σε 4-23. T. Čurčić, *Arheološki rezultati iz J. Štitra*, *Građevinar* 1, 1929, σε 10-12. M. Garabićević κατ D. Korosečević, *Malika vo Stobi*, MAA 5, σε 31-46. V. Đorđević, *Inscriptiones ad Mētei Superbum*, vol VI, Beograd, 1982. B. Miljković, *Staro Skopje na oltarne liturgije*, Skopje, 1992.

14. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi* σε ιανέζια, *Herakleja Linakseistike* σε 7-34, κατ Herakleja I, σε 45-46. G. Tomasević, *Podlok po potresu / unutri se povrati*, σε 9-35. M. Čerak Merdić, *Ansambli na baziliku A*, *Herakleja II*, 1985, σε 35-67. M. Čanak, *Medi „Ispitivanjata i konzervacija na mozaicile na bazilikata A“*, *Herakleja II*, 1985, σε 67-75. G. Četković, *Tomasević, Herakleja Linaksa*, 1973, κατ Ranovjanički podni mozaici, Beograd, 1978. Herakleja II, 1987.

15. F. Papazoglu, *Ohrid vo prastrojeto i vo antikot period*, *Ohrid*, 1988, σε 63-124. Blagojeva Grozdanović, "Topografija i urbanistički nazivi na Ohridu", *Iskopavanja* 1988, σε 10-12. S. Sereškijski spomenik vo Ohrid, *Ohrid*, 1976. 19. V. Matanov, "Ranohristijanski obiecti vo Ohrid i Ohriske", *Liturgija* 7, Ohrid, 1989, σε 23.

16. B. Aleksova, "Bargala-Bregalnica", *Glasnik na Institut za Nacionalna Istožne 3*, Skopje, 1967, σε 5-50. Pridones od istraživanja, Sarajevo, 1969, σε 105-114. "Episkopiske Zentrum Bargala", *Actes du 8ème Congrès Internationale du Sud-Est Européen*, Athènes, 1972, σε 349-353. "Ranohristijanska bazilika vo Bargala", *Zbornik AM-VII*, 1975, σε 21-32 (με προμετρικές εργασίες για την Bargala), κατ Episkopija na Bregalnica, 1969, σε 25-63. B. Aleksova κατ C. Mangu, "Bargala: A preliminary report", *Dumberton Oaks* (DO) Papers 25, 1971, σε 263-277. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi*, σε 245-246.

17. Honigmann, L., *La Symétrie des églises*, Brüssel, 1938, 461. 6. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi*, σε 96, 243, 247-248. Misi, IX, σε 198. 1. Venetikov, *Bargala: Restkoplji i proučavanja*, Sofia, 1942, σε 84. B. Aleksova, *Epiškopska ne epiškopska*, σε 75-76.

18. B. Šarić, *In Naroda Encyclopedija Srpsko Hrvatska Slovaka* 4, 1929,

σε. 489-491, κατ *Realencyclopädie*, 1892, σε 47-54. E. Kitzinger, "The Early Christian town of Stobi", *DO Papers* 3, 1946, σε 81-161. D. Mano Žisić, *Stobi*, *Encyclopédia Jugoslavie* 8, Zagreb, 1971, σε 161-162. D. Mano Žisić, *Archaeological Researches* 76, 1972, σε 407-412. 77, 1973, σε 391-403. Journal of Field Archaeology 2, 1974, σε 117-148. 3, 1976, σε 269-302 κατ 4, 1978, σε 381-429. *Studies on the Antiquities of Stobi*, I, 1973 - II, 1975, κατ III, 1981. B. Aleksova, "Episkopska bazilika u svetlosti novih arheoloških iskopavanja", *Gružnjak Zbornik*, Zagreb, 1982, σε 67-76. "Episkopska basilica at Stobi", *In Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32 (4), 1981, σε 481-490. "The Old Episcopal basilica", σε 50-63. "Strata Episkopske bazilika, vo Stobi", *Zbornik na Filozofski fakultet, Skopje*, 1988, σε 43-72. "The early Christian basilicas at Stobi", *Corsa XXXIII*, Ravenna, 1988, σε 14-38 κατ "The Old Episcopal basilica at Stobi", *Στο ΑΡΜΟΣ*, Θεσσαλονίκη, 1991, σε 167-179. C. Šeremetev, *Early Christianity in Stobi*, *DO Papers* 1, 1973.

19. F. Papazoglu, *Makedonski gradovi*, σε 254-255. *Geographia*, 177. 23. K. Jirešek, *Das Christliche Element in der geographischen Nomenklatur der Balkanländer*, Wien, 1891, σε 1-10. D. Koco κατ P. Miljković Pepeki, "Rezultati od arheološke iskopavanja" σε 83-96, κατ "Novootkrivena crkva na Sv. Ćetinje", *Zbornik, Strumica, 1989*, σε 107-115. C. Grozdanov, *Portret na svetlosti*, σε 133.

20. B. Granić, "Osnivanje armeiskopije u gradu Justinijana Prima", *Glasnik SNĐ*, 1924, σε 1-20. D. Mano Žisić, "Justinijana Prima (Čerknič) grad", *In Restauracion na byzantinischen Kunst*, Stuttgart, 1976, σε 668-718. F. Bašić, *Vizantijev Izvor*, I, Beograd, 1955, σε 55. A. Šukarova, *Justinijana Prima*, Skopje, 1991.

Antique Cities and Towns: Great Early Christian Church Centres of Macedonia

Blaga Aleksova

Eastern Illyricum with the region of Macedonia was populated by powerful tribes, both ethnically and politically organized so as to form a separate yet combined whole. In 168 BC or, more accurately, in 146 BC, they came under Roman rule. At that time Macedonia was divided into four districts.

From the second half of the 2nd century the Roman Empire and its urban centres were threatened by barbarian incursions from the north. In the entire Illyricum and Macedonia begins the restoration of towns and their fortresses that were neglected in peace. This had its influence on the urban organization of the towns.

In order to man the units deployed in the fortifications along the Danubian lines, soldiers were recruited from remote eastern provinces, which contributed to the rapid development of eastern religious cults. The worship of ancient and oriental cults and deities also contributed to the rise of Greek and Roman polytheism in Illyricum.

Christianity began to develop during an extremely complex political and religious state of affairs in the entire area of the Roman Empire and Macedonia as well. It appeared very early. According to literary sources, the missionary activity of the Apostle Paul, apart from numerous Mediterranean countries, reached the borders of Illyricum.

The free growth and peaceful development of Christianity was abruptly interrupted in 64 AD. This year marked the onset of organized and cruel persecutions which, with minor interruptions, were to last until 313 AD, when Constantine I advocated tolerance towards Christianity.

After religious peace had been established, Christianity began to represent an outward manifestation of power exerted by the state itself. In cities, bishops were equal in power to the defenders of the state (*defensor civitatis*). Each town or city had a bishop who became the city's most influential figure.

The period between the establishment of religious peace and the end of the 6th century saw a rapid deurbanization of the ancient polis. The church was the only initiator and organizer of civil engineering and construction works.

In the area of Macedonia, a number of Early Christian episcopal centres have been discovered, and a large number of Christian churches has been explored. Outside the urban diocesan centres a considerable number of churches, under the jurisdiction of bishops, has also come to light.

B.A.